בא אחיך במרמה

מים ראשונים: כבר נגענו בנושא המורכב של גניבת הברכות ע״י יעקב (ביטוי שהמדרש וחלק מהמפרשים אינם מהססים מלהשתמש בו כפי שנראה להלן), בדברינו בחירה בבכורה ומחירה, אנכי עשו בכורך וכן על חרדה וצעקה בפרשתנו. והנה אנו נדרשים לו פעם נוספת, והפעם מהפסוק הקשה: ״בא אחיך במרמה״. כיצד נהלום פסוק זה?

וַיֹּאמֶר בָּא אָחִיךָ בְּמִרְמָה וַיִּקַּח בִּרְכָתֶךָ: (בראשית כז לה).[1]

אִישׁ מֵרֵעֵהוּ הִשָּׁמֵרוּ וְעַל־כָּל־אָח אַל־תִּבְטָחוּ כִּי כָל־אָח עָקֹב יַעְקֹב וְכָל־רֵעַ רָכִיל יַהֲלֹךְ: (ירמיהו ט ג).[2]

וַיַּעֲנוּ בְנֵי יַעֲקֹב אֶת שְׁכֶם וְאֶת חֲמוֹר אָבִיו בְּמִרְמָה וַיְדַבֵּרוּ אֲשֶׁר טִמֵּא אֶת דִּינָה אֲחֹתָם: (בראשית לד יג).[3]

בראשית רבה סז ד – מרמה היא חכמה

ויאמר בא אחיך במרמה - אמר ר׳ יוחנן: בחכמת תורתו.[4]

תרגום אונקלוס על הפסוק – מה שהקהל שומע

ואמר עָל אחוּךְ בְּחָכְמָא וְקַבֵּיל בִּרְכָתָךְ.[5]

מדרש תנחומא (בובר) פרשת תולדות סימן כד – מרמה היא רמיות

ויאמר בא אחיך במרמה וגו׳, היה אומר על צדיק במרמה? חס וחלילה! אלא בא עליך ברמיות.[6]

---

[1] שלושים וחמש פעמים נזכרת המילה ״מרמה״ בתנ״ך (39 עם כל ההטיות) וכולן במשמעות ברורה של שקר, כזב, גניבת דעת וכו׳, היינו דבר שלילי באופן ברור ונחרץ. החל מפסוקים המגנים את המרמה, כמו ירמיהו ט ה: ״שִׁבְתְּךָ בְּתוֹךְ מִרְמָה בְּמִרְמָה מֵאֲנוּ דַעַת אוֹתִי נְאֻם ה׳ ״ והושע יב א: ״סָבָנִי בְכַחַשׁ אֶפְרַיִם וּבְמִרְמָה בֵּית יִשְׂרָאֵל״; דרך פסוקי מוסר ודרך ארץ כמו תהלים לד יג-יד: ״מִי־הָאִישׁ הֶחָפֵץ חַיִּים אֹהֵב יָמִים לִרְאוֹת טוֹב: נְצֹר לְשׁוֹנְךָ מֵרָע וּשְׂפָתֶיךָ מִדַּבֵּר מִרְמָה״; וכלה בפסוקים המשבחים את מי שנמנע ממרמה, כגון תהלים כד ג-ד: ״מִי־יַעֲלֶה בְהַר־ה׳ וּמִי־יָקוּם בִּמְקוֹם קָדְשׁוֹ: נְקִי כַפַּיִם וּבַר־לֵבָב אֲשֶׁר לֹא־נָשָׂא לַשָּׁוְא נַפְשִׁי וְלֹא נִשְׁבַּע לְמִרְמָה״. אמנם, בלשון חכמים מצאנו שרמאי הוא לעיתים כינוי חיובי –כגון הסיפור על ר׳ אבון או אבא יודן שהיה ״מרמה״ במצוות צדקה (ירושלמי הוריות פרק ג הלכה ד, ויקרא רבה ה ד, דברים רבה ד ח ועוד) - אבל ברור שזה ביטוי מושאל וכידוע לשון מקרא לחוד ולשון חכמים לחוד. כיצד נוכל אפוא להלום את מעשה יעקב בגניבת הברכות בכלל ואת דברי יצחק לעשו: ״בא אחיך במרמה״ בפרט? האם נוכל ללמוד ממנו שיצחק מודה שיעקב רימה לא רק את אחיו אלא גם את אביו? לאם ידע או שיער את חלקה שך רבקה בתכנון ובמעשה?

[2] ראו גם הושע יב ד: ״בַּבֶּטֶן עָקַב אֶת־אָחִיו וּבְאוֹנוֹ שָׂרָה אֶת־אֱלֹהִים״. לפני שנפנה אל המדרשים והפרשנים על הנושא, הרי לנו פרשנות כבר בתנ״ך עצמו שמתייחסת למעשיו של יעקב במישרין או ברמז. אם נניח לרגע את הפסוק בהושע, הפסוק בירמיהו מזכיר את עוֹקְבָתוֹ (או עָקוּבָתוֹ, ראו המונח ׳עקבה׳ במילונים) של יעקב ומעשיו כדוגמא לאח שיש להישמר ולהתרחק ממנו. ראו פירוש דעת מקרא על הפסוק: ״הנביא מרמז למה שמסופר: הכי קרא שמו יעקב ויעקבני זה פעמיים״. ושני פסוקים אחרי זה מזכיר הנביא את המרמה שכבר צטטנו לעיל: ״שִׁבְתְּךָ בְּתוֹךְ מִרְמָה בְּמִרְמָה מֵאֲנוּ דַעַת־אוֹתִי נְאֻם ה׳ ״. רצינו להרחיב בפסוקים אלה ולשלב גם אותם בגיליון זה, אך מיעוט הפרשנים והמדרשים עליהם ומגבלות הדף הביאונו להסתפק במדרשים ופירושים על הפסוק בפרשתנו: ״בא אחיך במרמה״. וגם מהם, נוכל להביא רק תורף.

[3] עד שאנחנו מחפשים ״מרמה״ במרחבי המקרא, הנה לנו לשון ״מרמה״ הסמוך (העוקב) למרמה של יעקב, שתי פרשות קדימה, והפעם של בניו של יעקב. שם ניתן לגלות הבנה כזו או אחרת בשל המעשה החמור שעשה שכם, אבל נקיטת הלשון הזהה אומרת דרשני. למרמה זו של בני יעקב נתייחס להלן.

[4] וכן מפרש רש״י על הפסוק: ״במרמה – בחכמה״ אבל משמיט את ״תורתו״. רבנו אליהו מזרחי, פרשן רש״י מובהק, מנסה אמנם לרכך את פירושו והוא אומר: ״במרמה בחכמה. לא בעָקְבָה (מלכים ב י יט), כמו (הושע יב ח) מאזני מרמה, דאם כן מאי גם ברוך יהיה (פסוק לג)?״. אבל נראה שבעקבות רש״י ומדרש בראשית רבה באה שרשרת ארוכה של פרשנים ומדרשים (ילקוט שמעוני, לקח טוב, שכל טוב) שמסנגרים על מעשה יעקב ומאמצים את הפירוש שמִרְמַת יעקב הייתה חכמה: מרמה = חכמה, בלי הצטדקויות. והיו אף שפלפלו ודייקו בלשון המדרש: ״חכמת תורתו״, באיזו חכמה של התורה בא כאן יעקב? מה לתורה כאן? ראו למשל הפלפול של רבי שלמה קלוגר בספרו חכמת התורה פרשת תולדות בעניין הכשר הבשר של מטעמי יעקב מול צידו של עשו, או הרעיון שיעקב נתן ליצחק קרבן פסח כאפיקומן כדי שלא יוכל לאכול מצידו של עשו. לצד כל אלה, בולטת שתיקתם של מספר פרשנים חשובים. למשל שתיקתו של פרשן המקרא רשב״ם, האמון עלי הפשט. מדוע הוא לא מוצא להגיב לפירוש רש״י סבא ולהגיד את דעתו (ודעתנו)?

[5] חשיבות אונקלוס כמקור לשיטה מרמה = חכמה, איננו רק בכך שהוא קדום, גם ממדרש בראשית רבה בו פתחנו (״תרגום של תורה - אונקלוס הגר אמרו מפי רבי אליעזר ורבי יהושע״, גמרא מגילה ג ע״א), אלא גם בכך שהוא מה שהקהל שומע ומבין. נכון יותר לומר, שמי שתרגם את התורה רצה שהקהל, שברובו הבין רק את התרגום, ישמע ויבין שיעקב בא בחכמה. לצד תרגום אונקלוס, ראו גם תרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל על הפסוק (בתרגום חזרה לעברית): ״ויאמר בא אחיך בחכמה וקיבל ממני ברכתך״. התרגומים מתייחסים גם לחצי השני של הפסוק ״ויקח ברכתך״ ומפרשים שיעקב לא לקח את הברכה, אלא קיבל אותה. אז מה נשאר לעשו? המילה האחרונה בפסוק: ״ברכתך״. ראו פירוש חזקוני על הפסוק: ״ויקח ברכתך - ברכה שהיתה ראויה לך שאתה בכור״. אז אחרי כל הריכוכים של מעשה יעקב, נסכים שיצחק לפחות היה סבור שהברכה הייתה מיועדת לעשו. ואם כך מרגיש יצחק שהוא המרומה, אזי יעקב עשה משהו שלא כשורה והחכמה אינה עוזרת לנקות את הצד המוסרי.

[6] רמיות (ערמומיות) נשמע קצת פחות חמור מ״מרמה״ ופרשני המדרש מפנים לפסוק במשלי ח יב: ״אֲנִי־חָכְמָה שָׁכַנְתִּי עָרְמָה וְדַעַת מְזִמּוֹת אֶמְצָא״. ראו דברי הגמרא סוטה כא ע״ב על הפסוק: ״אני חכמה שכנתי ערמה, כיון שנכנסה חכמה באדם - נכנסה עמו ערמומית״. (ולכן לא מלמדים תורה לנשים. ראו שם. מישהו במשפחה צריך להישאר תמים ...). נראה שאפשר לחבר למדרש זה גם

רמב"ן תולדות כז לג – ברוך יהיה ברוח הקודש

״בטרם תבוא ואברכהו גם ברוך יהיה״ - אין דרך החרד חרדה גדולה עד מאד וצועק ״מי הוא אשר רמני לברך אותו״, שישלים צעקתו לאמר מיד: ״גם ברוך יהיה״, אבל היה ראוי שיקללהו.[7] ועוד, כי היה עשו צועק עליו לאמר: ולמה תברכהו עתה אבי, ואיך יאמין עשו כי במרמה היה מתחילה, בראותו כי עתה יברך אותו ברצונו.[8] והנכון בעיני שהוא לשון הווה,[9] יאמר: מי איפוא הוא הצד ציד אשר היה יכול לרמותי שאברכהו, וגם שיהיה ברוך על כל פנים, כי ידעתי כי ברוך הוא. או טעמו: וגם ברוך יהיה - על כרחי, שאי אפשר לי להעביר הברכה ממנו. כי מאז שברך אותו ידע ברוח הקדש שחלה ברכתו עליו.[10] וזהו טעם החרדה הגדולה אשר חרד, כי ידע שאֵבֵד בנו האהוב לו ברכתו לעולם. וזה טעם בא אחיך במרמה - כי אחר שאמר מי איפוא, נתן דעתו שהבא אליו היה יעקב, שאי אפשר שתחול הברכה רק בזרעו.[11]

אלשיך בראשית פרשת תולדות פרק כז – המרמה בביאה לא בקבלת הברכה

ושמא תאמר הלא מתנה בטעות חוזרת![12] על כן דקדק בלשונו שלא אמר: בא אחיך ויקח במרמה ברכתך, רק בא אחיך במרמה.[13] כלומר, לא היתה מרמה רק בביאה, אך לא קבלת הברכה, רק: ״ויקח ברכתך״ - קיחה עצמית. והוא, כי הלא נכנס עמו ריח שדה גן עדן כי בא ה׳ עמו, ומאתו כלוקח - משלו לקחה.[14]

אבן עזרא בראשית כז לה פרשת תולדות – יעקב לא דיבר אמת

במרמה - שלא דבר אמת.[15]

את פירוש שכל טוב המאוחר: ״ויאמר בא אחיך במרמה, כלומר בחכמה. ואף על גב שאנו מתרגמינן כך מפני כבוד אבינו יעקב, מכל מקום, לא מצינו מרמה זולת אצל הרשעים״. כוונתו לומר שכל מרמה במקרא, חוץ מזו של יעקב, היא תכונה שלרשעים (בלי חכמות והחכמויות). ולפי שיעקב לא היה רשע ביסודו, על כורחך שכאן אין זו רמאות במובן הרגיל של המילה, אלא ״חכמה״. אמנם, אנחנו מתרגמים ״חכמה״ במקום ״מרמה״ מפני כבוד יעקב, משמע שיש כאן בעיה. יש כאן איזו הסתרה. אבל מצד שני פשיטא שאין כאן מרמה ממש שהרי ״לא מצינו מרמה זולת אצל הרשעים״. חסרה הכוונה. אז מה יש כאן? רמיות – ערמומיות.

[7] רמב״ן לא מתמקד בפסוק לה אותו אנו דורשים, אלא שני פסוקים קודם, בפסוק לג המתאר את חרדתו הגדולה של יצחק כשגילה שהבן שזה עתה ברך, לא היה בנו האהוב עשו. אם באמת סבר יצחק שיעקב רימה אותו, מדוע הוא חוזר ומאושש את הברכה שנתן לו במילים ״גם ברוך יהיה״?. אם אכן סבר יצחק שיעקב רימה אותו, לא מספיק ״חרדה גדולה״ - צריך היה יצחק לקלל את יעקב ולא לחזור ולומר ״גם ברוך יהיה״!. אגב, הרעיון שאולי היה צריך יצחק לקלל את יעקב מוזכר כבר במדרשים: בראשית רבה סז סימנים א ו-ג. התשובה העיקרית שם היא שאחרי שאמר יצחק: ״אוררין ארור״ שוב לא היה יכול לחזור בו ולפיכך חתם ״גם ברוך יהיה״. וכלשון המדרש: ״א״ר יצחק: בא לקללו, אמר לו הקב״ה: היזהר שאם את מקללו לנפשך את מקלל, שאמרת: אוררין ארור״. (ראו במדבר רבה פרשת בלק פרשה כ, שבלעם למד מכך שאין ביכולתו לקלל את ישראל: ״מה אקוב לא קבה אל - בשעה שהיו ראויין להתקלל לא נתקללו, כשנכנס יעקב ליטול את הברכות נכנס במרמה ... מי שמוציא שקר מפיו אינו ראוי להתקלל? ... והיאך אני מקללן ולא קבה אל״, מובא בדברינו כאדם האורה את התאנים בפרשת בלק). רמב״ן פוסל גם הוא את האפשרות שיצחק היה צריך אולי לקלל את יעקב, אך בוחר לעשות זאת על דרך החיוב ועל בסיס האמירה: ״גם ברוך היה״.

[8] גם עשו שצועק למה אבא יצחק אתה חוזר ומברך את יעקב, גם הוא לא האמין לדברי יצחק ״בא אחיך במרמה״, כי הוא רואה ״כי עתה יברך אותו כרצונו״. אז ממה חרד יצחק? ומה מציע רמב״ן כהסבר למילים ״בא אחיך במרמה״? על כך בקטע הבא של פירושו.

[9] קביעה עובדתית, השלמה. מה שהיה – היה.

[10] יצחק הרגיש שקרה כאן משהו שהוא לא תכנן. הברכה חלה על יעקב מעצמה, היה כאן מעשה רוחני חשוב, מעין התגלות.

[11] הנושא שרמב״ן דן כאן הוא כאמור טיב החרדה של יצחק וכיצד הוא חוזר ומברך אותו ״גם ברוך יהיה״? לשיטתו, החרדה שחווה יצחק לא הייתה ממעשה הרמאות של יעקב, כי אם מתוצאות אירוע רוחני גדול שעבר עליו עצמו, כשהברכה התממשה והורגשה באוויר, ושוב אינו יכול לחזור ולקחתה מיעקב ולתיתה לבנו האהוב הוא עשו. רמב״ן לא דן במישרין בנושא ״בא אחיך במרמה״, אלא בעקיפין. אכן הייתה כאן רמאות, אלא שהיא ״נבלעה״ באירוע גדול יותר של ברכה משמים שחלה והתחוללה בסיוע רוח הקודש. יצחק תמה, משתאה ונחרד: מי הוא זה ״הצד ציד, אשר היה יכול לרמותי שאברכהו״, ולמרות שרימה, הצליח להחיל את הברכה עליו? ברור לרמב״ן שהיה כאן מעשה רמאות בממד האנושי הפשוט ואין הוא נדרש לפתרונות מסוג מרמה = חכמה שראינו לעיל. רמב״ן ״מבליע״ את עניין הרמאות במעשה הגדול והנשגב של חילול (יצירת) הברכה (בלי חילולה) והתערבות רוח הקודש. אך כל זה בין יצחק ליעקב ובין יצחק לרוח הקודש. מה עם עשו? למה יאמין עשו ליצחק שיעקב רימה אותו ולא יחשוב ששניהם עשו קנוניה נגדו? איפה החשש מחילול השם? האם יכולה המטרה לקדש את האמצעים?

[12] אפשר לומר באופן חריף יותר: מקח טעות. הרי יצחק התנה את ברכתו בנתינה, ככתוב בראשית כז ד: ״וַעֲשֵׂה לִי מַטְעַמִּים כַּאֲשֶׁר אָהַבְתִּי וְהָבִיאָה לִי וְאֹכֵלָה בַּעֲבוּר תְּבָרֶכְךָ נַפְשִׁי בְּטֶרֶם אָמוּת״. נראה שכבר בהגדרה של מתנה בטעות ולא מקח יש ריכוך מסוים.

[13] חציו הראשון של הפסוק. והחצי השני: ״ויקח את ברכתך״ הוא עניין אחר ואין המילה ״מרמה״ חלה עליו.

[14] פירוש רבי משה אלשיך (טורקיה, מאה 16, תלמיד ר׳ יוסף קארו, עלה לארץ ישראל לצפת, הוסמך ע״י מרן בסמיכת הסנהדרין, היה מורו בתורת הנגלה של ר׳ חיים ויטאל) מעלה את השאלה שאם הייתה כאן מרמה, הרי יש כאן מתנה בטעות וממילא כל עניין הברכה לא התקיים! בתשובתו, הוא מחלק את הפסוק לשניים ומפריד בין מעשה הרמאות שהיה ״רק״ בביאתו של יעקב לפני יצחק, היינו בהתחזותו כעשו (ראו דברינו אנכי עשו בכורך), ובין הברכה. זו באה מגבוה, ולא כתוצאה ממעשה המרמה של ההתחזות - באיזה מעשה שמימי שהוא מכנה ״קיחה עצמית״ ורמב״ן לעיל כתב: ״ידע ברוח הקודש שחלה ברכתו עליו״. שניהם, רמב״ן ואלשיך מתחברים עם פירוש הזוהר כאן: ״מי איפה, דקיימתא שכינתא תמן כד בריך ליה יצחק ליעקב״, כפי שמציין שעוועל בפירושו לרמב״ן. ואפשר לחברם גם לתרגומים לעיל שיעקב לא לקח את הברכה אלא קיבל אותה (ראו הערה 5). כך או כך, פתח אלשיך בשאלה הלכתית קשה, וסיים בדברי קבלה ומסתורין. ועד כאן דברי המסנגרים על יעקב (ויצחק).

[15] נראה שלאבן עזרא שמורה זכות הראשונים לומר בפשטות ובמישרין שיעקב רימה ולא דיבר אמת. ראו גם פירושו לפסוק יט: ״אנכי עשו בכורך״, שם הוא פוטר כ״דברי רוח״ את כל הניסיונות המפותלים להפריד בפסוק בין ״אנכי״ ובין ״עשו בכורך״ (ראו רש״י שם).

רד"ק בראשית פרק כז פסוקים לה-לו – יצחק שומע את עשו ולא מגיב

״ויאמר בא אחיך במרמה״ – שעשה ידיו שעירות.[16]

״ויאמר הכי קרא שמו יעקב וכו׳ ״ - כששמע כי במרמה בא, שעשה ידיו שעירות, אמר: ״הכי קרא שמו יעקב״, ה-ה״א לאמיתת הדבר כ-ה״א ״הרצחת״ (מלכים א כא יט), ״המן הסלע הזה״ (במדבר כ) והדומים להם. אמר: על נכון קרא הקורא שמו יעקב, כי יעקב יש בו שני עניינים מן עקב ומרמה, כמו: ״עקוב הלב״ (ירמיה יז ט), ״כי כל אח עקוב יעקב״ (שם ט ג) ושניהם היו בו. ״ויעקבני״ - רימה אותי פעמיים: את בכורתי לקח - בנזיד עדשים, כשמצאוני רעב, ואין לך מרמה גדולה מזו. והנה עתה, גם כן לקח ברכתי במרמה.[17]

כלי יקר דברים פרק כה פסוק יג – העונש עמלק [18]

... וזהו שמסיק בילקוט (רמז רסא) בשם המכילתא (בשלח עמלק א) רבי אליעזר אומר ויבוא עמלק, שבא בגלוי פנים ... וזה ראיה גדולה לדברינו שכל מה שעשו ישראל במטמוניות בא עמלק בגלוי כדי להביא לאור קלונם, כי לא עביד הקב״ה דינא בלא דינא.[19] וכששולח את האויב שיקח את אשר לך, ודאי היה זה בעבור שבסתר עשית עושק ונלוז.[20] והעושים כך סוברים כי חכמים המה להרע, כאשר בדורנו חושבים לחכם את כל מי שהוא חריף לרמות. והכתוב אומר (בראשית כז לה): ״בא אחיך במרמה״ - ולא בחכמה ויקח את אשר לך. אמנם מי שהוא מקיים והצנע לכת עם אלהיך ואינו עושה שקר לחבירו אפילו בצנעה הוא הנקרא חכמה. וזהו שאמר ואת צנועים חכמה והוא היפך המאזני מרמה שהזכיר.[21]

דווקא משום שזה היוצא מהכלל, צריך להודות ביושר, אומר אבן עזרא, שלעתים גם נביאי ה׳ גם אנשים הגונים בד״כ, אומרים, או נאלצים לומר ״לא אמת״. מנגד, ראו פירוש הכתב והקבלה (הרב יעקב צבי ב״ר גמליאל מֶקלנבורג, גרמניה 1785-1865, רבה של העיר קניגסברג שבפרוסיה) מזדעק כנגד דברי אבן עזרא, לא על שאמר שיעקב לא דיבר אמת, אלא על שהעז לשים דברים אלה בפי יצחק אבינו: ״במרמה. פירש הראב״ע שהוציא שקר מפיו לומר על עצמו אנכי עשו בכורך וזה יקרא מרמה. ואין זה נכון, כי חלילה לנו לחשוד אבינו יצחק ולהאשים נפשו בעון חמור לדבר לשון הרע ולגנות שום אדם, אף שהוא אמת. וגם התורה לא תודיענו כזאת מאבותינו הקדושים, וכי ללמוד מהם לדבר בגנות חבירו חלילה״. ניחא שיעקב רימה, אבל לומר על יצחק שאמר על יעקב שרימה, חס וחלילה! נראה שזו דוגמא קלאסית להבדלים בין פירושי הראשונים ״אשר לא נשאו פנים בתורה״ (הקדמת אבן עזרא לפירושו לתורה, הקדמת רמב״ן להשגותיו על ספר המצוות לרמב״ם) ובין האחרונים המקדשים את כל מעשי האבות. ראו דברינו נטלתי ספר בראשית וקראתי בו בפרשת וישב.

[16] לא סתם אומר יצחק לעשו: ״בא אחיך במרמה״, אלא מפרט ומסביר, כנראה כעת גם לעצמו, מה בדיוק הייתה הרמאות. שהרי כבר קודם אומר יצחק: ״הקול קול יעקב והידיים ידי עשו״ והפסוק מוסיף: ״ולא הכירו כי היו ידיו כידי עשו אחיו שעירות״, וכעת מבין יצחק שהקול הוא הזהות האמתית והידיים היו מעשה תרמית. ואת זה הוא שָׂח לעצמו בקול רם ועשו שומע. – הוא יצחק שבערוב ימיו כבדה מאד ראייתו. ראו דברינו הקול קול יעקב והידיים ידי עשו בפרשה זו שם ראינו שההתחזות של יעקב ״איש תם יושב אהלים״ לאחיו איש השדה ״הצד ציד״, כולל לבישת בגדי החמודות שלו שבהם היה מקיים מצוות כיבוד אב, היא אולי הדבר החמור ביותר (בפרט כלפי אדם מוגבל בראייה). יצחק מבין כאן מי הוא אשר ״צד ציד״ וצד גם אותו. האם רד״ק רק מפרש את פשט הפסוק או אומר כאן דברים קשים וברורים?

[17] בקטע זה מתמקד רד״ק בדברי עשו. דברי יצחק הם שמשמשים בסיס לכתב הקטרוג הגדול של עשו כנגד יעקב. עשו מבין מיצחק איך בדיוק התחזה יעקב לדמותו השעירה (ואולי גם הבין שאמו ״לקחה בהשאלה״ את בגדיו החמודות); ואילו יצחק שומע כאן לראשונה על עסקת מכירת הבכורה בנזיד עדשים, ברגע של חולשה ורעבון של עשו (כנראה בסופו של יום ציד גרוע), במעשה שעליו אומר רד״ק (אמנם כְּפֶה לעשו): ״ואין לך מרמה גדולה מזו״. ירמיהו משתמש בשורש עק״ב, כפי שאומר עשו במקרא, במשמעות שאינה בהכרח מגונה כל כך: סידר אותי, התחכם עלי. תחמן אותי בלשון ימינו. והרי ככה נולד יעקב כשהוא אוחז בעקב עשו – דמות הצעיר שמתחרה באחיו הגדול. אבל אצל רד״ק עקב = מרמה: ״ויעקבני זה פעמיים – רימה אותי פעמיים״. ויצחק שומע ואינו מגיב. רד״ק הוא בין המפרשים היחידים שמצאנו שאכן מקשר את הפסוק בירמיהו: ״אִישׁ מֵרֵעֵהוּ הִשָּׁמֵרוּ וְעַל־כָּל־אָח אַל־תִּבְטָחוּ כִּי כָל־אָח עָקֹוב יַעְקֹב וְכָל־רֵעַ רָכִיל יַהֲלֹךְ״, עם פרשתנו. עפ״י רד״ק ואבן עזרא היה כאן מעשה תרמית ואין מקרא יוצא מידי פשוטו. אין מנוס מלהתמודד עם מעשה יעקב ואי אפשר להתחכם עליו. על משקל דברי אונקלוס לעיל, אפשר לומר בהפוכה: מרמה איננה חכמה. (וגם למדרש תנחומא נעיז לומר: לא, אין זאת תורת החכמה. זו התורה שבאה ללמדנו שאין זו דרכה או דרך החכמה)

[18] פסוק יג שם שייך לפרשת דיני משקלות ומידות: ״לא יהיה לך ... אבן ואבן ... איפה ואיפה״, אבל הקטע שהבאנו מתייחס כבר לפרשת זכור, למצוות זכירת ״אשר עשה לך עמלק״ שיש לה קשר עם מידות ומשקלות כפי שמסביר רש״י בפסוק יז שם. ראו דברינו איפה ואיפה – על מדות ומשקלות בפרשת כי תצא.

[19] אין הקב״ה עושה דין (משפט) ללא דין (חטא).

[20] עד כאן בענייני עמלק שבא בגלוי על מי שעושה בסתר (במטמוניות). מכאן עובר הדרשן להוכיח את אנשי דורו. ״כלי יקר הוא רבי שלמה אפרים מלונטשיץ, פולין מאה 16, תלמיד המהרש״ל, ומונה לרבה של פראג אחרי פטירת המהר״ל בשנת 1609. היה ידוע כדרשן מופלג שחיבר חיבורים רבים בענייני מוסר ויראת שמים. התפרסם בזכות ספר דרשותיו 'עוללות אפרים', ובעיקר בזכות פירושו 'כלי יקר' על התורה. נוסף לפרשנות מעמיקה של הכתוב יש בפירוש זה התייחסות רבה לענייני מוסר ומדות נכונות״. מתוך פרויקט השו״ת.

[21] לפי סגנון הדברים והרצאתם, נראה שכלי יקר משתמש בפסוק ״בא אחיך במרמה״ באופן מושאל לצרכי דרשת מוסר ודברי כיבושין בשבת פרשת כי תצא נגד מי מקהל שומעיו אשר ״חושבים לחכם את כל מי שהוא חריף לרמות״. אלא שבמהלך הדרשה נראה שהמושאל, היינו המוסר לקהלו, הופך לעיקר ומה שלא עושה כלי יקר בפרשתנו, הוא עושה בסוף פרשת כי תצא, כשהוא כותב שם: ״והכתוב אומר (בראשית כז לה) בא אחיך במרמה ולא בחכמה ויקח את אשר לך״, ובכך הוא גולש בהכרח אל פרשת השבוע שלנו. כלי יקר בוודאי הכיר את רש״י: ״במרמה – בחכמה״ וכך, מן הסתם, גם רבים מקהל שומעיו. כאשר הוא עומד ודורש: ״בא אחיך במרמה **ולא בחכמה** ויקח את אשר לך״, הוא בהכרח מתייחס גם למעשיו של יעקב בפרשתנו שהיו גם הם במטמוניות ואח״כ יצא לאור קלונם ולקחו לו את אשר יש לו ונאלץ בחיפזון לצאת במקלו ובתרמילו הדל לגלות. לבוא במרמה, אין זו חכמה. לבוא בצנעה וביושר – זו חכמה. מעניין מה היו אומרים רש״י ואונקלוס אילו ישבו שם בדרשה בפראג.

בראשית רבה ע יט – לאה מוכיחה את יעקב

כל אותו הלילה היה קורא לה רחל והיא עונה. ״ויהי בבוקר והנה היא לאה...״. אמר לה: מה? רמאית בת רמאי! אמרה לו: ויש סופר שאין לו תלמידים?[22] לא כך היה אביך קורא לך עשו ואתה ענית לו...[23]

בראשית רבה סז ד פרשת תולדות – זעקה גדולה ומרה

״כשמוע עשו את דברי אביו״ (בראשית כז לד) - א״ר חנינא: כל מי שהוא אומר שהקב״ה ותרן הוא, יתוותרו בני מעיו, אלא מאריך אפו וגובה את שלו. זעקה אחת הזעיק יעקב לעשו, דכתיב: ״כשמוע עשו את דברי אביו ויצעק צעקה גדולה ומרה״. והיכן נפרע לו? בשושן הבירה, שנאמר: ״ויזעק זעקה גדולה ומרה״ (אסתר ד א).[24]

בעל הטורים בראשית כז לה פרשת תולדות – עונש שכם מידה כנגד מידה

״במרמה״ - ב׳ במסורת: ״בא אחיך במרמה״. ״ויענו בני יעקב את שכם ואת חמור אביו במרמה״ (שם לד יג). מדה כנגד מדה, בשביל שהוא בא לאביו במרמה, ענו בניו במרמה לפניו.[25]

פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) בראשית פרשת וישלח – ממעשה שכם חזרה לפרשתנו?

״ויענו בני יעקב וגו׳ במרמה״. כשם שלקח יעקב הברכה במרמה והיא חכמה, כך ויענו בני יעקב במרמה. ושמא תאמר ברמיה? תלמוד לומר: ״אשר טמא את דינה אחותם, - כדין וכשורה עשו.[26]

רש"י בראשית כז כח פרשת תולדות – אזהרה לבני יעקב לדורות

ויתן לך האלהים מטל השמים - ... מהו ״האלהים״? – בדין.[27] אם ראוי לך יתן לך, ואם לאו לא יתן לך. אבל לעשו אמר: ״משמני הארץ יהיה מושבך״[28] - בין צדיק בין רשע יתן לך. וממנו למד שלמה כשעשה הבית וסידר

---

[22] ובימינו הייתה אומרת לאה ליעקב: תראו מי שמדבר!

[23] וכן הוא במדרש תנחומא (בובר) פרשת ויצא סימן יא (ובאגדת בראשית בובר פרק מט): ״כל הלילה היתה עושה עצמה כרחל. כיון שעמד בבוקר והנה היא לאה. אמר לה: בת הרמאי, למה רמית אותי? אמרה לו: ואתה, למה רמית אביך כשאמר לך האתה זה בני עשו ואמרת לו אנכי עשו בכורך? ואתה אומר למה רימיתני! ואביך (יצחק) לא אמר: בא אחיך במרמה? ומתוך הדברים הללו שהוכיחה אותו התחיל שונאה״. ובזכות שנאה זו זכתה לאה לבנים הרבה כמובא בהמשך שם. ראו דברינו לאה ורחל אחיות בפרשת ויצא וכן אהובה ושנואה בפרשת כי תצא. ואם כך, אפשר שגם כעסה של רחל כלפי יעקב: ״הָבָה לִּי בָנִים וְאִם אַיִן מֵתָה אָנֹכִי״ והקרע ביניהם: ״וַיִּחַר אַף יַעֲקֹב בְּרָחֵל וַיֹּאמֶר הֲתַחַת אֱלֹהִים אָנֹכִי אֲשֶׁר מָנַע מִמֵּךְ פְּרִי בָטֶן:״ (בראשית ל א-ב) הם גלגול של מעשיו בפרשתנו. ראו הדף הבה לי בנים בפרשת ויצא.

[24] המדרש מכיל מעצם טבעו ריבוי קולות ובאותו סימן בו פתחנו והבאנו את דברי ר׳ יוחנן: ״בא אחיך במרמה – בא בחכמת תורתו״ מובאים דבריו החותכים של ר׳ חנינא שכל האומר שהקב״ה וותרן – יתוותרו (יחתכו) בני מעיו. ראו דרשה זו גם בגמרא בבא קמא נ ע״א על הפסוק: ״הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט״. ובסימן קודם מעלה שם המדרש את הדעה שבדין היה צריך יצחק לקלל את יעקב על מה שעשה. ראו הערה 7 לעיל. צעקת או זעקת עשו מהדהדת הרבה מעבר לספר בראשית וחייו של יעקב, ומגעת עד דורם של מרדכי ואסתר. לא על חינם היא באה. לא על מרמה = חכמה היא באה. ר׳ חנינא לא יסכים לדרשתו של ר׳ יוחנן. וכבר הארכנו לדון על חרדתו של יצחק ועל צעקתו/זעקתו של עשו בדברינו על חרדה וצעקה בפרשה זו בשנה האחרת.

[25] וכן הוא בראשית רבתי פרשת וישלח לד, יג עמוד 152: ״במרמה וידברו. תנא: במידה שאדם מודד בה מודדין לו. לפי שהוא אומר: בא אחיך במרמה, השיב לו הקב״ה כשבאו לדבר במרמה. קראם בני יעקב - דומים לאביהם, מה אביהם דבר במרמה, אנכי עשו בכורך, כך בניו דברו במרמה ויחסום על שם אביהם״. מִרְמַת יעקב את אָחִיו ואביו בפרשת הברכות, איננה נגמרת ברמאויות של לבן כלפיו ובדברי התוכחה הקשים של לאה שסופם שנאה בינה ובינו, גם לא בפחדו מהמפגש עם עשו, אלא נמשכת בחזרתו לארץ כנען ובמעשים שעשו לו בניו הוא ואשר מסכנים לדבריו את אחיזתו מחדש בארץ כנען לאחר שובו מחרן. והדברים לא נגמרים בשכם. עפ״י מפרשים ומדרשים גם המרמה של ״הכר נא הכתונת בנך״ במעשה מכירת יוסף והסתרת האמת מיעקב, גם זה המשך המרמה שעשה יעקב לעשו אחיו ומדה כנגד מדה. והדברים נמשכים עד יומו האחרון של יעקב, עד פרידתו בסוף ימיו מבניו וברכתו להם. ראו מדרש תנחומא (בובר) פרשת וזאת הברכה סימן א על כל הברכות שבהם נפלה קטטה: ״ ... נח בירך את בניו, היה בה מחלוקת, בירך אחד וקילל אחד ... יצחק בירך ליעקב, היה בה קטטה, שאמר לעשו: בא אחיך במרמה ... יעקב בירך את השבטים היתה בהם קטטה, שאמר לראובן: פחז כמים וכן שמעון ולוי אחים כלי חמס וכו׳ ״. הרי שתוצאות ״בא אחיך במרמה״ מהדהדות עד סוף ספר בראשית (לפחות).

[26] בפירושו על הפסוק שלנו ״בא אחיך במרמה״, מפרש מדרש לקח טוב ״בחכמה״, בדומה לכל המדרשים והפרשנים בהם פתחנו (ובדומה למדרש שכל טוב לעיל שם). לצד הטענה הקטגורית: ״לא מצינו מרמה זולת אצל הרשעים״, הוא מודה שהתרגום מרמה = חכמה הוא מפני כבוד יעקב. כאן, אגב ההשוואה עם מעשי בני יעקב בשכם, נראה שהוא טוען טענה הרבה יותר מהותית ועקרונית. אפשר להבין, ואולי גם להצדיק, מעשה רמיה שבא בעקבות מעשה נבלה! האם לא נצדיק הפרה של התחייבות שניתנה לחוטפים ולטרוריסטים בשעה שאיימו על חיי בני אדם? מעין זה גם דרשנו בנושא הכבדת לב פרעה בפרשת בא וכמאמר הכתוב: ״עִם־חָסִיד תִּתְחַסָּד עִם־גִּבּוֹר תָּמִים תִּתַּמָּם: עִם־נָבָר תִּתָּבָר וְעִם־עִקֵּשׁ תִּתַּפָּל״ (שמואל ב כב כו-כז, תהלים י חכו-כז). מותר להרשיע עם רשע ואין להתחסד יתר על המידה. אך דא עקא, שאם הדברים נכונים אולי במעשה דינה וכדברי הפסוק שכורך את שני המעשים: ״וַיַּעֲנוּ בְנֵי־יַעֲקֹב אֶת־שְׁכֶם וְאֶת־חֲמוֹר אָבִיו בְּמִרְמָה וַיְדַבְּרוּ אֲשֶׁר טִמֵּא אֶת דִּינָה אֲחֹתָם״ – וגם שם ניתן לשאול האם זה מצדיק הריגת עיר שלימה – אבל היה שם מעשה נבלה קודם.. לעומת כל אלה, במעשה יעקב בגניבת הברכות, אין במקרא שום אזכור לפגיעה שפגע עשו את יעקב שמצדיקה את המרמה שעשה. מה עוד, שהיא מרמה גם כלפי יצחק אביו. ההשוואה שעושה בעל לקח טוב עם מעשה בני יעקב בשכם, רק מקשה על יעקב ומצטרפת בעצם למדרש הקודם שמרמת בניו בשכם היא עונש על מרמתו את אחיו בפרשתנו.

[27] שאלהים הוא כידוע מידת הדין.

[28] בלי המילה ״אלהים״.

תפילתו.[29] ישראל שהוא בעל אמונה ומצדיק עליו את הדין לא יקרא עליך תגר, לפיכך: ״ונתת לאיש ככל דרכיו אשר תדע את לבבו״ (מלכים א ח לט). אבל נכרי מחוסר אמנה, לפיכך אמר: ״ואתה תשמע השמים וגו׳ ועשית ככל אשר יקרא אליך הנכרי״ (שם שם מג) - בין ראוי בין שאינו ראוי תן לו, כדי שלא יקרא עליך תגר.[30]

תנחומא בובר פרשת תולדות סימן יד – הצדיק שמצדיק ואינו קורא תגר

... אבל לעשו לא אמר כן, אלא: משמני הארץ - בין צדיק בין רשע יתן לך. למה? אלא כך אמר יצחק: עשו רשע הוא, ויעקב הצדיק אפילו עושה מצוה ומתייסר אינו קורא תגר אחר מדת הדין. אבל הרשע אם עושה מצוה אחת או התפלל ואינו נענה הוא מתחיל לומר: כשם שהתפללתי לפני עבודה זרה ולא מצאתי ממש, אף לפני הקב״ה התפללתי ולא מצאתי ממש.[31]

בראשית רבה פז ו - התורה לא מכסה

מטרונה שאלה את ר׳ יוסי, אמרה לו: אפשר יוסף בן שבע עשרה שנה היה עומד בכל חומו והיה עושה הדבר הזה? הוציא לפניה ספר בראשית והתחיל קורא לפניה מעשה ראובן ובלהה, מעשה יהודה ותמר. אמר לה: מה אם אלו שהם גדולים וברשות אביהן לא כיסה עליהם הכתוב, זה שהוא קטן וברשות עצמו על אחת כמה וכמה.[32]

שבת שלום
מחלקי המים

מים אחרונים 1: בהמשך למדרש האחרון שהבאנו ולסיכום הנושא, ראו דבריו הנמלצים של רש״ר הירש על כל העניין של גניבת הברכות ע״י יעקב (במצוות אמו רבקה), בתחילת פירושו לפרק כז בבראשית: ״אנחנו הולכים בעקבות רבותינו, ואין אנחנו רואים כחובתנו להיות סניגורים לאבותינו הגדולים, כדרך שגם דבר ה׳ אינו נמנע מלגלות בהם חולשות ושגיאות. אם רבקה ציותה על יעקב להטעות את אביו, הרי הכתוב אומר ללא כחל ושרק: בא אחיך במרמה (להלן פסוק לה)״. ובאשר לסניגוריה על יעקב שעשה מה שעשה במצוות אמו וקיים כיבוד אב ואם, אומר רש״ר בהמשך שם: ״גם מצות כיבוד אב ואם כפופה לחוקי המוסר; ואלה אוסרים על האדם לגנוב את דעת הבריות, גם במקום שנצטווה על כך מפי אביו או אמו״.[33]

מים אחרונים 2: ראו ספרו של אלן דרשוביץ, צדק מבראשית, אונ׳ חיפה תשס״ג שכותב שם בפתח דבריו: ״לראשונה חשבתי על צדק כשלמדתי את ספר בראשית כילד. עד היום אני זוכר את השאלות שהוא עורר, טוב יותר מן התשובות שהשיבו מורינו״.

---

[29] מלכים א פרק ח תפילת שלמה בחנוכת בית המקדש.

[30] מדרשים רבים משבחים ומפארים את ברכת מטל השמים ומשמני הארץ שזכה לה יעקב. ראו למשל בראשית רבה עה ח: ״להודיעך שכל הברכות שבירך יצחק את יעקב כנגדו, ברכו הקב״ה מלמעלה. יצחק אמר לו: ויתן לך האלהים מטל השמים וגו׳, והקב״ה ברכו בטל ומטר ... יצחק אמר לו: ומשמני הארץ והקב״ה ברכו בתבואה וכו׳ ״. כך גם בשיר השירים רבה פרשה ז: ״ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ - לך בזכותך ובך הדבר תלוי, דכתיב (דברים כ״ח) :יפתח ה׳ לך את אוצרו הטוב - בזכותך ובך הדבר תלוי״. לא בכדי זכתה ברכה זו להיכלל בסידור התפילה בברכות של מוצאי שבת. בא מדרש זה שרש״י מצטט ומדגיש את ההבדל בין ברכת מטל השמים ומשמני הארץ של יעקב וזו של עשו (שבקטע זה זכה לברכה בדיוק כמו זו של יעקב, בראשית כז לט: ״הנה משמני הארץ יהיה מושבך ומטל השמים מעל״). זו של יעקב תלויה במעשיו והתנהגותו – האלהים יתן לך, מידת הדין תיתן לך. אם תהיה ראוי לכך. אבל לעשו ניתנת הברכה בלי שום תנאי.

[31] מדרש זה הוא כנראה המקור לרש״י לעיל. המדרש מדגיש את נושא קריאת התגר של הרשע כנגד קבלת הדין של הצדיק: (מה שמזכיר את ״תפילתו״ / קריאת התגר של מנשה, ראו ירושלמי סנהדרין פרק י הלכה ב מובא בדברינו מנשה בן חזקיהו מלך יהודה בדפים המיוחדים). נכון שהצדיק צדיק יותר ואינו קובל על הקב״ה (עניין המתן לרשע שמא חו״ח יקבול כלפי שמיא צריך עיון), אבל מה קבלנו בשורה התחתונה? שצאצאי יעקב עומדים כל רגע למבחן. מעשיהם נבחנים בדקדקנות רבה והברכה שקיבל יעקב היא ברכה מותנית, בעוד שעשו קיבל ברכה בלתי מותנית!! הרעיון של ״אם בחוקותי תלכו״ שחוזר אח״כ פעמים כה רבות בתורה ובנביאים, שורשיו כאן בספר בראשית, במעשה לקיחת הברכות של עשו ע״י יעקב!! גם זו תוצאת המעשה שעשה יעקב שהיא הרבה יותר משמעותית ממלחמת עמלק, מעשה שכם וגזירות המן הרשע. האם מי שתיקן את ״ויתן לך מטל השמים וכו׳ ״ כברכה לשבוע חדש בסוף תפילת ערבית של מוצאי שבת ראה רש״י זה לנגד עיניו?

[32] בחרנו לסיים את הדף במדרש זה שהוא מוטו עיקרי בספר בראשית לכל אורכו. ״מעשה אבות סימן לבנים״ (עליו הרחבנו בפרשת חיי שרה) בדברים היפים והנכונים וגם באלה שיפים פחות, שכן: ״מכסה פשעיו לא יצליח״ (משלי כח יג) וגם ״כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא״ (קהלת ז כ). גם זה לעומת זה הם מעשה אבות וסימן לבנים. אך מן הראוי לציין שזו גישה דרשנית ופרשנית אחת. יש גם גישה נגדית של כן לכסות - ״אשרי נשוי פשע כסוי חטאה״ אומר דוד (תהלים לב א) וכבר הרחבנו בנושא בדברינו ייכתב עווני בפרשת חוקת – מחלוקת משה ודוד. (ותהלים כנגד משלי וקהלת?). ראו גם דברינו כיסוי החטא או גילויו ביום כיפור.

[33] ולכן לא יכול ועקב להסתתר תחת סינרה של רבקה אמו, אבל מה באשר למעשיה היא? לא מצאנו (אינה ראיה) במקרא, במדרשים או בפרשנים שום התייחסות לשאלה זו. שהרי פשיטא שאין כאן עניין של ערבות על המצוות או של מי מניעת עבירה אלא חמור בהרבה: הדחה לדבר עבירה! וכל היודע ע׳ל נושא זה דבר מה, אנא יחיש שמועתו הטובה בעדינו.

מים אחרונים 3: ראו בראשית רבה צא ג הסיפור על שלוש מאות הנזירים שבקשו להקריב קרבן נזיר ולא היה בידם. הלך שמעון בן שטח לבקש בעבורם מינאי המלך: ״שלוש מאות נזירים מבקשים להקריב תשע מאות קורבנות ואין להם, אלא תן אתה מחצה משלך ואני מחצה משלי וילכו ויקריבו״. נתן ינאי המלך קרבנות משלו למאה וחמישים נזירים, ושמעון בן שטח התיר למאה וחמישים האחרים את נדרם. כשנודע הבר לינאי כעס מאד על שמעון בן שטח וביקש להורגו. כשהתפייסו (הם היו גיסים, המלכה שלומציון הייתה אחותו של שמעון בן שטח) אמר המלך ינאי לשמעון בן שטח: ״למה שיטית בי? אמר לו: חס ושלום, לא שיטיתי בך, אלא אתה מממונך ואני מן התורה, שכתוב: כי בצל החכמה בצל הכסף (קהלת ז יב)״. נראה שאפשר להוסיף סיפור זה ל״חכמת התורה״ בהסבר של ״בא אחיך במרמה״ – למדרש בראשית רבה פרשה סד ומדרש תנחומא (בובר) תולדות בהם פתחנו: מהי המרמה?. ראו הדיון בהערות 4-6 לעיל. וכל אחד ואחת ישפטו במדעם הטוב ובחכמת תורתם מה פשר מעשים אלה של יעקב אבינו הוא אבי האומה בתחילת דרכו.

תִּתֵּן אֱמֶת לְיַעֲקֹב חֶסֶד לְאַבְרָהָם אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לַאֲבֹתֵינוּ מִימֵי קֶדֶם: (מיכה ז כ)